

HATALMASKODÁSOK A 11. SZÁZADI MAGYAR TÖRVÉNYEKBE

TRINGLI ISTVÁN

FEUDING IN ELEVENTH-CENTURY HUNGARIAN LEGISLATION

The concept of feud appeared in the thirteenth century in the Kingdom of Hungary. Yet already in the laws of eleventh-century kings, namely Stephen, Ladislaus and Coloman, there are measures that can be exactly related to the late medieval customs dealing with the feud. The study explores such parallels.

Keywords: law, custom, feud, litigation

A magyar középkor kutatói számára jól ismert, hogy a III. András-kori törvényekben többször találkozunk a hatalmaskodással, hatalmaskodókkal, miként az is, hogy rendre megjelennek e cselekmények és elkövetőik a 13. századi okleveles forrásainkban is.¹ Tudhatunk-e azonban valamit az előző két évszázad hasonló tetteiről? E korszak okleveleitől a témát illetően szinte semmit nem várhatunk: a túlnyomórészt egyházak számára kiállított királyi adományok, megerősítések, jószágösszeírások közt hiába is keresünk erre vonatkozóan bármit, éppúgy nem találunk róla említést, mint a társadalom és a kormányzat számos más jelenségére sem.

Előfeltételezéseként elfogadhatjuk, hogy a 11–12. századi Magyarországon is működött az önhatalmú, erőszakos jogérvényesítés rendszere. Ezt a szokások úgy szabályozták, hogy tiltották a jogtalan erőszakot. Ahhoz, hogy e cselekedeteket és a velük foglalkozó eljárás nyomait felfedezzük, a visszavetítés módszerét kell alkalmaznunk. A forrásokban sokkal bőségesebb 13. század viszonyainak elemeit keressük az egyetlen lehetséges helyen, a 11–12. századi törvényekben, az István, László és Kálmán neve alatt fennmaradt rendeletekben; elsősorban jelenségeket, és nem szavakat. A jog évszázados története során ez utóbbiak ugyanis változnak, míg a szavak által jelölt jelenségek legalább részleteiben állandók. Miután megtaláltuk és elemeztük őket, az előrevetítés marad: a korai, hatalmaskodásokhoz hasonló intézmények továbbélését kutatjuk elsősorban a késő középkori, sőt

Tringli István, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI, Középkortörténi témacsoport. A tanulmány a 2017. november 23-án, az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya által Györffy György születésének 100. évfordulójára szervezett emlékkonferencián elhangzott előadás kibővített változata.

¹ 1290. évi 12., 13., 20., 21., 22. tc.; 1298: 1., 2., 3., 4., 5. tc. III. András törvényeinek idézésekor és számozásakor a következő kiadást használtam: *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary – Decreta regni mediaevalis Hungariae*. Vol 1. 1000–1301. Transl., ed. János M. Bak et al. Idyllwild, 1999.

kora újkori forrásokban.² Törvénynek tekintünk minden olyan, az Árpád-házi uralkodók neve alatt kibocsátott vagy hozzájuk köthető forrást, amely általános előírást tartalmaz. Félrevezető lenne, ha azt a kora újkor óta létező szemléletet követnénk, amely csak a törvénytárba felvett szövegeket tekinti törvénynek.

A korai törvények és a hatalmaskodás

Szent István törvényeiben nyolc olyan cikkelyre bukkanunk, amely kapcsolatba hozható az utóbb hatalmaskodás néven emlegetett cselekményekkel: háromra az első, ötre a második törvénykönyvben. A törvényeket ismerő és idéző nagyobbik István-legenda és a Hartvik püspök által szerkesztett legenda is tartalmaz olyan utalásokat, amelyek e szövegeket kiegészítik. Szent László második törvénykönyvének két, harmadik törvénykönyvének, valamint Kálmán első törvénykönyvének egy-egy cikkelye szól e cselekményekről. A törvényhelyek a következők: István első törvénykönyvének 16., 32. és 35. cikkelye valamint második könyvének 10., 12., 13., 14. és 15. cikkelye. László második törvénykönyvének 8. és 11., továbbá harmadik törvénykönyvének hívtott, de korábbi rendeleteket tartalmazó gyűjteményének 27., valamint Kálmán király első törvénykönyvének 32. cikkelye. Ez utóbbi mű előszavának néhány mondata is témánkra vonatkozik.³

A korai magyar törvények – akárcsak Európa más hasonló gyűjteményei – jelentős részben büntető szokásokat vettek számításba. Szokásokról van szó, az ugyanis nehezen képzelhető el – még akkor is, ha egyik-másik törvényhez hasonló rendelkezést a Német-Római Birodalomban korábban már írásba foglaltak –, hogy ezeket a rendelkezéseket a királyi tanács előzmények nélkül alkotta volna meg vagy vette volna át a külföldi forrásokból. A régi gyakorlat által kipróbált szabályok voltak ezek, melyeket fontosnak tartottak királyi rendeletként is kihirdetni.⁴

² A módszer nem új. Tagányi Károly 1922-ben ezt tartotta az Árpád-kori törvények feldolgozása helyes módszerének. Tagányi Károly: Vázlatok a régebbi Árpád-kor társadalomtörténetéből. *Társadalomtudomány* (1922) 214. Györffy György is a visszakövetkeztetés módszerét alkalmazta e törvényhelyek értelmezésénél, amikor István I. 16., 32., 35. tc.-eket a későbbi hatalmaskodásokkal azonosította. Györffy György: *István király és műve*. Bp., 1977. 272.

³ E törvények idézésekor a *Corpus Juris Hungarici* számozását, szövegüknél pedig mértékadó kiadásukat követtem: Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp. 1904. (Függelék: a törvények szövege.) (Reprint: Pápa, 2002.)

⁴ A szokásjogot látta az első törvénykönyvben Hadik Béla: *A bosszú mint jogvédelmi eszköz. A vérbosszú fogalma és nyoma a magyar jogvédelem multjában különös tekintettel az Árpád-korra*. Bp. 1932. (Angyal-szeminárium kiadványai 22) 141.; Waldapfel Eszter: Szent István első törvénykönyve és a nyugati törvényhozás. In: *A gróf Klebelsberg Kunó magyar történetkutató intézet évkönyve*. 5. Szerk. Károly Árpád – Angyal Dávid. Bp., 1935. 84–102., 101.; Györffy: *István király és műve*, 273.; Jánosi Mónika: *Törvényalkotás a korai Árpád-korban*. Szeged, 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9) 45.; Gábor Hamza: Die Gesetzgebung Stephans des Heiligen und Europa. *Ungarn-Jahrbuch* 22 (1995/1996) 27.; A szokásjog és a törvények viszonyát nem tárgyalta Bónis György. Műve azonban nem hagy kétséget afelől, hogy ő e törvényeket új jogot bevezető rendelkezéseknek tekintette. Bónis György: Szent István törvényeinek önállósága. *Századok* 72 (1938) 433–487.

A hatalmaskodásokkal rokonítható cselekedetek kizárólag mint büntetendő tettek jelennek meg forrásainkban. Ebből a szempontból semmi különbség nincs a korai és a III. András-kori törvények, egyáltalán a későbbi magyar törvények között: mind csak a jogtalan erőszakkal foglalkoztak. Azt, hogy e mögött volt a jogos erőszaknak egy sokkal szélesebb háttere is, csak egy-egy szónyi utalásból lehet kikövetkeztetni. A korai törvények írói számára ugyanis azok a jogok, amelyeket a társadalom megengedett, érdekeltek voltak. Évszázadokkal később e tekintetben alig változott a helyzet. A kora újkori szokásjogi összefoglalók többnyire csak akkor tartalmaztak ilyen jogokat, ha azokat kiváltságoknak, szabadságoknak tekintették. Addig, amíg a természetjogi gondolkodás nem érte el a magyar jogi írókat, ritkán találunk a törvények között vagy jogkönyvek hasábjain társadalmilag tolerált szokásokat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy teljesen hiányoznának. Még a megengedett, magánerőszakra vonatkozóan is foglaltak írásba szokást az újkori jogkönyvek.⁵

A korai törvények valódi értelme – nemcsak Magyarországon, hanem szerte Európában – nehezen ragadható meg, mivel olyan szűkszavú rendelkezéseket tartalmaznak, amelyek önmagukban csak ritkán értelmezhetők. A kor embere számára világos volt, hogy milyen kontextusba helyezze e mondatokat. Ahhoz ugyanis, hogy a néhány, vagy éppen séggel csupán egymondatos rendelkezések életszerűen világosak legyenek, sok olyan kiegészítő információt kell melléjük rendelni, amelyekre a törvény egyáltalán nem utal. Ahogy a szokások átalakultak vagy megszűntek, a hozzájuk rendelt kiegészítő információk eltűntek nemcsak az emberi emlékezetből, hanem a jogi gondolkodásból is. A történelem tudományos művelése egy olyan korban kezdődött, amikor a törvényeket, rendeleteket modern értelemben vett szabadsággal foglalkozták meg és szó szerint értelmezték. A kutatók e modern szabadságot keresték a régi törvényekben, így aztán rendre félreértették őket. A félreértés azzal sem szűnt meg, hogy a történelmi kutatás mind több olyan korabeli adatot hozott napvilágra, amelyek e törvények értelmezése mellé rendelhetők. Az ismert adatok számának növekedése mindaddig nem vezet új eredményre, amíg a kutatók jelenségeként nem szemlélik őket, és a látszólag távoli mozzanatokat meggyőző módon össze nem kötik értelmezéssé. Önmagában semmiféle dolog mennyiségi növekedése nem eredményez minőségi változást, miként új kérdések nélkül új válaszokat sem kapunk.

Az említett szövegekben leírt, jogtalan, erőszakos tetteket büntették – vagy inkább, büntethették – is ugyan, de nem voltak büntettek. Elkövetők nem említhetők együtt a tolvajokkal, a bűvös-bájosokkal, akiknek más volt a büntetésük, más volt a velük szemben követett eljárás is. Szent László törvénye szerint tolvajjá kiáltottak valakit, de a kardrán-tók, házfeldúlók, csonkítók, gyújtogatók esetében semmi ilyenről nem ejtettek szót.⁶ Velük elsősorban kiegyeztek a pereskedők, tolvajjal azonban nem lehetett egyezsége lépni.⁷

⁵ Azt, aki egy birtokot erőszakkal elfoglalt, a birtokosnak egy évig joga volt hasonló erőszakkal a birtokból kivetni. *Tripartitum*, I. 68., III. 22. 2. §

⁶ László II. 4., 8., 11. tc.

⁷ László III. 18. tc.

A későbbi évszázadokban a hatalmaskodásokra alkalmazott két leggyakoribb szó, a *violentia*, illetve a *potentia* közül csak az elsőt használták a törvények fogalmazói. Ez természetes is, hiszen a 13. század nagy részében még a *violentia*-t használták a magyar oklevél-fogalmazók, és csak a század második felében jelent meg mellette a vele azonos értelmű *potentia*, hogy aztán néhány évtized alatt győzedelmeskedjék, és hosszú évszázadokon keresztül ez legyen a magyar hatalmaskodás szó szinte kizárólagos megfelelője.⁸ A korai törvénykönyvekben háromszor bukkan fel a *violentia*, vagy egy abból képzett hasonló szó. Az első törvénykönyv első cikkelyében – amely szó szerinti átvétele a másfél századdal korábbi mainzi zsinat egyik határozatának – arról olvashatunk, hogy az egyházi birtokok megkárosítóit, mint az egyház megtámadóját (*invasor*) és megkárosítóját (*violator*) közösítsék ki.⁹ A második törvénykönyvben nem a szövegben, hanem *rubrumban* találkozunk a *violentia*-val; *de violencia comitis* – ez a cím legkésőbb a 12. században már ott állt a törvény fölött, mivel ezt olvashatjuk az ekkor írott Admonti kódexben. A későbbi törvénygyűjteményekben azonban hiába keressük e kifejezést, azok összeállítói más címet adtak a törvénynek.¹⁰ A cikkely arról szól, hogy a vitézek jószágait megkárosító ispánok kötelesek teljes elégtételt adni, ezenkívül az okozott kárral azonos nagyságú büntetést fizetni. Hasonlóképpen találkozunk a szóval Szent László első törvénykönyvének nevezett szabolcsi zsinati határozatok között is; itt is csak a cikkely *rubrumában* áll a kifejezés. A törvény szövege az úton levő lányokon és asszonyokon erőszakot tevő férfiak büntetéséről szól.¹¹

Az istváni és lászlói törvényekben háromszor szereplő szót egyetlen tartalom fogta össze: az erőszak. Az első említés eredetileg a saját egyházakat megkárosító földbirtokok cselekedetére vonatkozott. Hogy az istváni törvénykönyv összeállítói ezt így értelmezték-e, azt nem lehet biztosan eldönteni. A szó jelentése itt a rablással rokonítható. A második említés a jogtalan elvételt fejezte ki, a harmadik a nemi erőszakot. A 13. században a *violentia*-nak már kialakult egy több, jól körülhatárolható cselekményt összefoglaló és általános értelme: törvénytelen és erőszakos, vagy erőszakos fenyegetéssel véghezvitt cselekedeteket értettek alatta, melyek jogtalansága a cselekedet elkövetésekor nem volt egyértelmű, mert a tettet törvényesen is el lehetett követni. E jelentést Szent István második törvénykönyvének *rubruma*, a vitézek fölött hatalmaskodó ispánokról szóló cselekmények *violentia* néven való összefoglalása közelítette meg a legjobban. A szóhasználat gyakoriságában komoly eltérést tapasztalhatunk a 11. és a 13. század között. A magyar királyság első évszázadában csak elvétve használták összefoglaló értelemben e kifejezést, a 13. századra azonban rendszeresen alkalmazott jogi fogalom lett belőle.

Szent István törvényeinek ama nyolc cikkelye, melyeket a hatalmaskodásokkal hoztunk párhuzamba, nem egyformán maradt fenn. Egyes cikkelyeket az istváni törvények mindkét nagy forráscsoportjában, az Admonti kódexben és a késő középkori, kora újkori

⁸ Tringli István: Fehde und Gewalttätigkeiten. Vergleich eines germanischen und ungarischen Rechtsinstituts. In: *Legal Transitions. Development of Law in Formerly Socialist States and the Challenges of the European Union*. Szerk. Balogh Elemér et alii. Szeged, 2007. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 17) 281–286, 282.

⁹ István I. 1. tc.

¹⁰ István II. 10. tc. A változatokra: Závodszy: *Törvények és zsinati határozatok*, 155.

¹¹ László I. 32. tc.

gyűjteményekben is megtalálhatunk, vannak azonban olyanok is, amelyek csak az egyikben, míg némelyek csupán a másokban lelhetők fel. Mindkét szöveghagyomány későbbi, nem István-kori gyűjteményekből származik, mindkettő csak az istváni törvények egy részét őrizte meg.¹² Az Admonti kódex két könyvre tagolta a törvényeket, a későbbi gyűjtemények azonban ezt a bontást nem ismerték. A második könyvet az első kiegészítéseinek, azaz novelláinak szokták nevezni. Feltételezték azt is, hogy a két könyv két különböző törvényhozói gyűlés eredménye.¹³ Sokkal nagyobb azonban a valószínűsége annak, hogy az összetartozó törvények valóban egy törvényt napon születtek, de több ilyen alkalom is volt, és a törvényeket – korántsem az összeset, csak némelyiküket – később fűzték össze a forrásainkban fellelhető sorrendbe.¹⁴ Semmi sem bizonyítja, hogy a második törvénykönyv rendelkezései valóban az első novellái lennének. Szent István törvényeit azonban a későbbi uralkodók valóban ellátták novellákkal. Szent László második törvénykönyvének épp minket érdeklő cikkelyei Szent István törvényei novelláinak tekinthetők. Kálmán király első törvénykönyve pedig bevallotta István rendelkezései kibővítésének céljával készült.

A kardrántás

Sorrendben az első idesorolható törvényt, az első törvénykönyv 16. cikkelyét, csak az Admonti kódex tartotta fenn, a későbbi összeállítások nem, így módon nem került be a magyar Corpus Jurisba sem. *Rubruma* azt ígéri, hogy a kardrántásról (*de evagatione gladii*) rendelkezik.¹⁵ A törvénycikk címét a szövegben is szereplő kifejezésből alkották meg. A törvénykönyv közepes hosszúságú cikkelyei közé tartozó rendelkezés első fele elvi jelentőségű: azért, hogy az előkelők és az alacsonyabb helyzetűek között szilárd béke legyen, megtiltja, hogy bárki is kardot rántson más ellen, azzal a céllal, hogy neki kárt okozzon. A második rész – mondatról az eredeti szövegben nem beszélhetünk, arra csak a későbbi kiadók tagolták a textust – lakonikus tömörségű: aki ezt teszi, az ugyanazon kard által vesszen el.¹⁶

A cikkelyhez hasonló rendelkezést ismerünk a burgundi jogból.¹⁷ A rendelkezés megokolását az egész középkorban ismerték. A törvény által emlegetett szilárd és makulátlan (*firma et incontaminata*) béke fenntartása a középkori uralkodók egyik leggyakrabban le-

¹² Jánosi Mónika: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. *Magyar Könyvszemle* 94 (1978) 225–254.; Uő: *Törvényalkotás*, 67.; Mikó Gábor: Szent István törvényeinek XVI. századi kézirat Lócse város levéltárában. *Fons* 18 (2011) 111–145.

¹³ Bónis: Szent István törvényeinek önállósága, 436.

¹⁴ Györffy: *István király és műve*, 268.; Kristó Gyula: *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szeged, 1993. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3) 111.; Jánosi Mónika: 'István I. (Szent) törvényei' szócikk. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Bp., 1994. (= KMTL) 292.

¹⁵ A cikkely eddigi legrészletesebb elemzését lásd: Hadik: Bosszú, 147. A kardrántást Hadik viszályként [Fehde] értelmezte.

¹⁶ István I. 16. tc.

¹⁷ Závodszy: *Törvények és zsinati határozatok*, 31.

jegyzett feladata volt. Olvashatunk erről koronázási szertartáskönyvben,¹⁸ királytükörben,¹⁹ legendában,²⁰ oklevelek arengáiban,²¹ levelekben²² és későbbi törvényben²³ egyaránt. A cikkely külön kihangsúlyozta, hogy a béke kívánalma mindenkre vonatkozik, a társadalom alsó és felső rétegére egyaránt.²⁴ A rövid törvénytörzse egyik kulcsszava az a kifejezés, amely a kardrántás motivációját világítja meg. A törvényhozó nem mindenfajta kardrántást akart ugyanis megtiltani, hanem csak azt, amely másnak kárt okozott (*ad laedendum aliquem*).²⁵ Ha tehát valaki nem azért ragadott fegyvert, hogy másnak sérelmére legyen, hanem saját magát, rokonságát, embereit, vagyonát védte meg a támadóval szemben, az valójában nem is számított kardrántásnak. A szöveg hallgat ugyan róla, de egyértelmű: aki jó okkal, igazul, védelemből rántott fegyvert, arra nem vonatkozott e törvény. Az írásba foglaló tovább nyomatékositotta az igaztalanul kardot rántó tettének

¹⁸ Tóth Zoltán: *A Hartvik-legenda kritikájához. A szt. korona eredetkérdése*. Bp., 1942. 79.

¹⁹ Intelmek: „Si eris pacificus tunc dixeris rex et regis filius...” Závodszy: *Törvények és zsinati határozatok*, 136.

²⁰ Szent István kis legendája: „...confirmato in pace regni solio...”, Szent István nagy legendája: „...ut pacis [...] se fore probaret filium...”. Ugyanezt átvette a Hartvik-legenda is. Legenda S. Stephani regis maior, minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta. Recensuit: Emma Bartoniek. In: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Ed. Emericus Szentpétery. Bp., 1938. II. 395., 384., 415. A legendának e része nem önálló, közvetlenül a kardrántásról szóló törvényből került a szövegbe.

²¹ Heinrich Fichtenau: *Arenga, Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*. Ergbd. 18. Graz–Köln, 1957. 70.; Kurcz Ágnes: *Arenga und narratio in der ungarischen Urkunden des XIII. Jahrhunderts. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 70 (1962) 342.

²² Zsigmond császár a választófejedelmekhez és a Birodalom rendjeihez, 1434. „...wir alle unfürige und unordentliche sache in demselben Riche und Deutschen landen nyderlegen und drucken und friden, recht und ordentlicheid widerumb uffucken und gepflanczen mochten...” *Quellen zur Reichsreform im Spätmittelalter*. Ausgewählt und übersetzt von Lorenz Weinrich. Darmstadt, 2001. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters Freiherr von Stein Gedächtnisausgabe. Bd. 39) 121.

²³ 1435 (decretum maius) Praefatio. „...regnum nostrum Hungarie [...] iniuriisque et dampnificationibus potentialibus in suo statu et sue quietis ac pacis amenitate disturbatum...” *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Ed. Franciscus Döry – Georgius Bónis – Vera Bácskai. Bp., 1976. 261.

²⁴ Kristó Gyula a törvényhelyhez írott jegyzetében egyik lehetőségként felvetette, hogy a *maiores* idősebbet, a *minores* fiatalabbat jelentene. *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15) 58. Kristót Györffy értelmezése tévesztette meg, aki a vasárnapi miselátogatást elrendelő cikkely (István I. 9. tc.) szavait fordította öregnek és fiatalnak. Györffy: *István király és műve*, 186. A korai törvényekben szereplő *maiores* és *minores* kifejezések azonban kivétel nélkül, mindeütt ’előkelőt’, ’magas rangút’, illetve ’alsóbb rendűt’, ’alsóbb rangút’ jelentenek. Az I. 16. tc. fogalmazása önmagáért beszél: *maiores natu-t*, azaz „születése szerint nagyobb” emleget, márpedig születése szerint mindenki fiatal. E szavak más törvényhelyeken: István I. 21., 35. tc., László III. 2. tc., Kálmán I. 9, 11., 12. tc. A két kifejezést összefogó *conditio* szó a *status* és az *ordo* mellett a magyarországi középkori latinság leggyakoribb szava volt a társadalmi vagy rendi csoportokra. ’*conditio*’ szócikk. *Lexicon Latinitatis mediae aevi Hungariae*. I–VI. Ed. Iván Boronkai – Ibolya Bellus – Kornél Szovák. Bp., 1983–2017. II. 273–275.

²⁵ Bartoniek Emma így fordította e részt: „avégre, hogy valakit megsebesítsen”. *Szent István törvényeinek XIII. századi kézirata az Admonti kódexben*. 1988. [Hasonmás kiadás] 77. Szilágyi Loránd „másnak a bántalmazására” kifejezéssel tette át magyarra a szóösszetételt. *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I*. Szerk. Lederer Emma. Bp., 1964. 20. Kristó fordítása adta vissza legpontosabban a szöveg értelmét: „valaki sérelmére”. *Az államalapítás*, 58. A középkori fordítók a ’sért’ igével fordították a *laedere* szót. ’sért’ szócikk. *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk. Berrár Jolán – Károly Sándor. Bp., 1984. ’Ledere’ szócikk. Lorenz Diefenbach: *Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis*. Frankfurt, 1857. (Reprint: 1997.)

gonoszságát, amikor azt állította, hogy „vakmerőségétől ösztönözve” (*stimulis sue audacie*) tette ezt az elkövető, amivel kétszeresen is kifejezte, hogy semmiféle igaz oka nem volt arra, hogy fegyvert fogjon másra. Ez utóbbi kifejezést harmadfél évszázad múlva azzal a formulával adták vissza az oklevélírók, hogy „saját hatalmából” (*auctoritate propria*) követte el valaki a hatalmaskodást. E szókapcsolat rendszeresen visszatérő eleme volt a panaszleveleknek, és bekerült a vizsgálatra utasító bírói parancsokba éppúgy, mint az azokra válaszul írt jelentésekbe. Még arra is találunk példát, hogy ugyanott, ahol a „saját hatalmából” kifejezés szokott állni, a Szent István-i törvényből megismert vakmerőség szóval találkozunk. 1361-ben egy szekeret és két ökröt „hatalmasul, saját meggondolatlan vakmerőségéből” hajtott el a perbe vont személy.²⁶

A kardrántó büntetésének megfogalmazását a törvény lejegyzője Máté evangéliumából kölcsönözte.²⁷ A cikkely írója nagyon körültekintően vette és alakította át a bibliai helyet, az ugyanis sem az evangéliumi intésből, sem a törvényből nem derül ki, hogy ki veszejtse el, illetve ki vágja le azt, aki kardot ránt. Azt is homályban hagyta a törvény fogalmazója, hogy ki döntsön a büntetésről. Sem a krisztusi mondat, sem a magyar törvény számára nem ez volt a lényeg. A cikkely a másnak sérelmet okozó tette és annak elkövetőjére koncentrált: ő ugyanúgy végzi, mint amilyen véget áldozatának szánt. A törvény a büntetés törvényességét és jogosságát hangsúlyozta.

A második törvénykönyv négy egymást követő rövid cikkelye tárgyal ehhez hasonló cselekedeteket.²⁸ E négy törvény azonban csak a későbbi másolatokban található meg együttesen, az Admonti kódex csupán az első kettőt közli. E két törvény semmiképpen sem tekinthető az első törvénykönyv kardrántásról szóló cikkelye novellájának, sokkal inkább annak kivonata. Még az is elképzelhető, hogy ugyanannak a tanácsi határozatnak a kétféle lejegyzése fekszik előttünk: a magyarul megalkotott törvényt az első törvénykönyv szerzője hosszabban, a másodiké rövidebben adta vissza latinul. Az első cikkelyben csupán a *rubrum* új az első törvénykönyv kardrántásról szóló cikkelyéhez képest: míg az az *evaginatio gladii*ről, ez a *iudicium gladii*ről szól. A törvény csak annyit rendelt el, hogy ha valaki karddal öl meg valakit, ugyanazzal a karddal vágják le. A következő cikkely az elsőtől megegyező elv szerint határozza meg a további büntetési tételeket. A *rubrum* a testrészek megsebesítéséről beszél.²⁹ A törvény szövege csupán büntetést tartalmaz: ha valaki másnak a szemét, lábát vagy karját megsebesítené a kardrántás során, hasonló sebet szenvedjen a saját testén. A két cikkely szorosan összetartozik: mindkettő a *talio* elvének legklasszikusabb megfogalmazása, mindkettő a kardrántással kapcsolja össze, mind-

²⁶ „...duos boves cum curru potentialiter abstulisset sua audacia propria temeraria...” A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I–II. Szerk. Nagy Gyula. Bp., 1887–1889. I. 322.

²⁷ „Omnes enim qui acceperint gladium gladio peribunt.” Mát 26,52. Egy ó- és egy újszövetségi hely hasonlóképpen fogalmaz: „...quicumque effuderit humanum sanguinem fundetur sanguis illius...” Ter 9,6., „...qui in gladio occiderit oportet cum gladio occidi...” ApCsel 13,10.

²⁸ István II. 12–15. tc. Hadik e cikkelyeket is elemezte: Hadik: Bosszú, 168.

²⁹ Bartoniek és Kristó egyformán sértésről és sebesítésről beszél, míg Szilágyi testcsönkítésről. Szilágyi fordítása a négy törvénycikk egymást kiegészítő értelmezésén alapszik. Admonti kódex, 87.; Szöveggyűjtemény, 26.; Az államalapítás, 74.

kettő ugyanúgy teszi ezt, ahogy az első törvénykönyvben is láthattuk: sem a büntetés kirovója, sem pedig végrehajtója nincs megnevezve.³⁰

A két, csak a későbbi gyűjteményekben található cikkely különbözik az első kettőtől, azonban akárcsak azok, ezek is szorosan összetartoznak. Továbbra is a kardrántásról van szó, a kifejezés a II. 15.-ben szerepel is, azonban a II. 14.-ben a szöveg írója megelégedett csak a kard említésével. E szerint, ha valaki úgy sebesítene meg karddal valakit, hogy az sebesüléséből felgyógyulna, a gyilkosságra vonatkozó elégtételt (*homicidii compositionem*) fizesse meg a megsebesítettnek. A következő törvény szerint, ha a kardrántás során nem történne sebesülés, akkor a gyilkossági elégtétel felét kell megfizetni. A 14. és 15. cikkelyben nemcsak az elégtétel főnév fordul elő, hanem mikéntje is. A tettesnek ennek lerovásával kellett kiegyeznie (*componat*) a megsebesítetttel, illetve ezzel kellett megváltania (*absolvat*) magát. A felek tehát kiegyeztek egymással, vagy a bíróság előtt, vagy azon kívül – mindkettőre százával találunk adatokat a késő középkori forrásokban –, itt azonban az egyezés nem jelentett szabad egyezkedést, a tettesnek szabott büntetési tételt kellett lerónia. A kardrántásról szóló cikkelyeket együttesen kell szemlélnünk, hogy rekonstruáljuk az erőszakos tettek után következő korabeli eljárást. Az áldozat vagy rokonai először megpróbálták kiegyezni a másik féllel, majd ha ez nem sikerült, királyi bíróhoz fordultak, aki a régi magyar nyelven forbátnak nevezett szemet szemért, fogat fogért-elv alapján hozott ítéletet a bűnös fölé. Mint látni fogjuk, ugyanez volt a későbbi eljárás rendje is.

A kardrántásról szóló mondat igazi értelmét akkor találjuk meg, és akkor tudjuk elhelyezni a későbbi bírói gyakorlatban, ha nemcsak a törvények szövegei között kutakodunk. A törvénykönyveken kívül még két forrása van Szent István törvényhozásának: Kálmán első törvénykönyve, ahol megemlítenek egy István által hozott – egyébként ismeretlen – törvényt a vásárvámokról,³¹ valamint Szent István legendái, amelyek négy törvény említését tartották fenn. E négy cikkely mindegyike megtalálható a ránk maradt gyűjteményekben. A kisebb legenda a minden tíz falu által építendő templom parancsát tartotta fenn, a nagyobb pedig azt, hogy senki más földjét meg ne támadja, ellenfelét ne bántsa, illetve az árvákat és az özvegyeket ne sanyargassa. Mindegyik említést pontosan megfeleltethetjük egy-egy törvénycikknek, az elsőt a házfeldúlásról, a másodikat a kardrántásról, a harmadikat az özvegyek, árvák elnyomásáról szóló törvénynek. Hartvik püspök kis változtatásokkal a nagyobbik legendának ezt a részét átemelte művébe.³²

A valószínűleg István király szentté avatása előtt készült nagyobbik legenda által kiemelt három cikkely közül kettő a későbbi hatalmaskodásokkal kapcsolatos. A legenda írója nem véletlenül e törvényeket tartotta fontosnak. Ő nem életrajzot írt, nem a király minden tettéről és törvényhozásáról akart beszámolni, hanem csak arról, amelyek alkal-

³⁰ Tringli István: 'talio' szócikk. KMTL 659.

³¹ Kálmán I. 34. tc.

³² Kisebbik legenda: *Legendae sancti Stephani*, 396. 12–16. sor. A vonatkozó törvényhely: István II. 1. tc. Nagyobbik legenda: uo. 384. 7–15. sor, Hartvik-legenda: uo. 415. 1–12. sor. A vonatkozó törvényhelyek: István I. 35., 16., 26. tc. Érszegi Gézának a legendák 1980-as évekbeli magyar fordításához készült egyik jegyzete a tizedfizetési kötelezettséget is idesorolja, ez azonban tévedés: a legendák csak Pannonhalma és Székesfehérvár egyházának tizedkiváltságairól szólnak. *Árpád-kori legendák és intelmek*. Vál. Érszegi Géza. Bp., 1983. 189.

masak voltak arra, hogy István király szentségét bizonyítsák.³³ Könyörületesség (*miseri-cordia*) és kegyesség (*pietas*) voltak az általa felvázolt portré vezérlő eszméi. Ebbe pedig e törvények tökéletesen beleillettek, szinte egységet alkottak: megtiltották mások elnyomását. Az idézett törvények feleltek meg tehát leginkább a szerző királyeszményének. A legenda írója biztosan olvasta István király törvényeit, hiszen a legenda szövegében ugyanazok a szavak ismétlődnek, mint a ránk maradt törvénygyűjteményekben. Csakhogy ezek a rövid említések némileg el is térnek a törvény szövegétől. Két – ma már eldönthetetlen – variáció lehetséges. A legenda írója előtt a törvénynek egy olyan szövege volt, amely szó szerint tartalmazta az általa leírtakat, vagy pedig az általunk ismert szöveggel közel azonos példányt olvasott, amelyet azonban a maga módján értelmezett. Értelmezése azonban kortárs értelmezés: ő birtokában volt azoknak az információknak, amelyekkel e rövid törvényeket alkalmazni tudták a 11. század világában. Számunkra mindegy, akár a törvényhozó, akár a másfél-két generációval később élt író szólalt meg a legendák szövegében, a törvényekhez képest a hatalmaskodás-szerű cselekedetekről új információkat közölt.³⁴

A legenda szerzője így írta le a kardrántásról szóló cikkelyt: törvényes vizsgálat nélkül (*sine iudicii examinatione*) senki ne okozzon ellenfelének kárt, vagy ne okozzon neki sérelmet. A legenda szövege megerősíti, amit a törvénykönyv cikkelyénél már elmondunk: csak a más sérelmére vagy kárára történő kardrántást tiltotta meg a törvényhozó. A legenda ellenfélről, ellenségről (*inimicus*) beszél, aki ellen megengedett az erőszak. Ellenfél úgy lett valakiből, hogy előtte olyan kárt okozott a másinak, ami törvénytelen. A törvénytelen cselekedet tehát kiválthatta a törvényes erőszakot. A legenda írója e pár szavas kiegészítésével biztos kulcsot adott az egy évezreddel későbbi olvasó számára a kardrántás büntetésének értelmezéséhez: a sértett fél csak azután ölhet meg ellenfelét, ha a vizsgálat bebizonyította bűnösségét. Nem a sértett vagy rokonainak belátására volt tehát bízva a kardrántó megbüntetése. Nem a nemzeti bosszút engedélyezte a törvényhozó, hanem egy törvényes eljárás keretein belül hozott ítélet végrehajtását.

A legenda nem az ítéletből, hanem a vizsgálatból vezette le a pereszetesen végrehajtható testi büntetést. Ez teljesen megfelel a 13–14. századi bírói oklevelekből megismert eljárásnak. Vizsgálat alatt nem az előzetes, csupán a panaszt vagy annak ellenkezőjét igazoló tanúbizonyítást (*humanum testimonium*), nem is az Árpád-kor legvégétől elterjedő, csupán a panaszt igazoló vizsgálatot (*inquisitio*) kell értenünk, hanem az úgynevezett végső bizonyítást, melyet a tanúbizonyítás mérlegelése után ítélt meg valamelyik félnek:

³³ Nagyobbik legenda: *Legendae sancti Stephani*, 387. 3. sor. Ugyanezt hosszabban Hartvik is átvette. Uo. 420. 5. sor. Hasonló gondolat a kisebbik legendában: uo. 393. 3. sor. Thoroczkay Gábor: Szent István legendái. In: *István a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján*. Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. Székesfehérvár, 2013. 28–35.

³⁴ Tóth Zoltán tévesen feltételezte, hogy e három cikkely idézése nem a törvénykönyvből, hanem egy, az Egbert-ordóhoz közel álló szertartáskönyv királyi ígéreteiből származna. Az ordó és a legenda szövegének összevetése ezt egyértelműen cáfolja. Tóth, hogy feltételezésének nagyobb súlyt adjon, önkényesen és tévesen interpretálta a legendában említett második törvényt. A legenda szövegét nem helyezte sem a törvény, sem az ordó mellé, mert ez aláasta volna ötletét. A szertartás, a törvények és a legenda csupán hasonló gondolatvilágban keletkeztek. Tóth: *A Hartvik-legenda*, 81.

próbát, esküt vagy párbajt.³⁵ Ezek kimenetele eldöntötte a pert, hacsak nem történt a bizonyítás során valamilyen alaki hiba, akkor az ítéletet ennek alapján kellett meghozni. Ez után már azt is könnyen megmagyarázhatjuk, hogy István második törvénykönyvének kardrántásról szóló cikkelye fölé miért a „kard ítéletéről” címet írta az Admonti kódex szövegének összeállítója. Ugyanarról van szó, csak más megfogalmazásban: a törvény fogalmazója szerint az ítéletből (*de iudicio*) fakad a kardrántó büntetése. A cikkelynek ez a *rubrica* azt is mutatja, hogy a legenda írója nem értette félre a fél évszázaddal korábbi törvénytöredéket, nem későbbi okoskodással toldotta meg a cikkelyt, hanem sokkal rövidebben, de így értette azt a második törvénykönyv szövegezője is. A kardrántásról szóló cikkelyeknek csak a megfogalmazása rövid, valójában azonban egy hosszadalmas és jól kialakult eljárás rejlett mögöttük, melynek csak egyes részeit foglalták írásba.

A kardrántás és a hatalmaskodás büntetése

Sem magát a kardrántást, sem a kard emlegetését nem kell szó szerint értenünk. A kard a középkorban mindenféle fegyver szimbóluma volt, itt pedig az erőszakos cselekedetet jelentette, bármivel is követték el. A név nem egyetlen cselekedetet jelentett, hanem többfélét. Ideértették még az olyan tetteket is, amelyek során személy elleni erőszak nem történt, legalábbis nem sebesítettek meg senkit. A kardrántásnak tehát a királyság első századában valószínűleg volt egy elvonatkoztatott, több tettet összefoglaló jelentése, ami azonban nem volt olyan széles, mint a hatalmaskodás 14. századtól kezdve meggyökerezett jelentése. Onnantól kezdve ugyanis a birtokfoglalás akkor is hatalmaskodásnak számított, ha a foglalás során semmiféle erőszak nem történt. Ebben a korai időszakban azonban egészen bizonyosan nem értették bele a törvénytelen birtokfoglalást, a házak feldúlását pedig csak részben. Ezekre, mint látni fogjuk, külön törvényeket alkottak, azaz külön szokások vonatkoztak rájuk. A középkori jog nem szigorúan megkonstruált alá-fölé rendelt kategóriákban gondolkodott, hanem egymás mellett élő és részben egymást lefedő szokásokban.³⁶ A későbbi évszázadok szóhasználatából kikopott a kardrántás 11. századi fogalma, a hatalmaskodások során sokféle cselekményt emlegettek, önmagában a kardrántást azonban nem. Ezután, ha szóba került a kardrántás, azon már csak a kardnak a hüvelyből való kihúzását értették. A törvény szóhasználatát a kora újkorban sem tudták jól értelmezni. A Szent István néhány törvényét 1565-ben lefordító Veres Balázs törrel való emberölésnek magyaráította a kard kirántását.³⁷

³⁵ Hajnik Imre: *A perdőntő eskü és az előzetes tanubizonyítás a középkori magyar per jogban*. Bp., 1881.; Uő: *A magyar bírósági szervezet és per jog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt*. Bp., 1899. 280.

³⁶ Teke Zsuzsa: A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe Mátyás korában. *Történelmi Szemle* 29 (1986) 197–218., 214.

³⁷ A 16. század második felében egyszerűen emberölésként értelmezték a 11. századi törvényhelyet. Szent István második törvénykönyve 16. cikkelyének még a *rubricát* is megváltoztatták: „De homicida, azaz az emberölésről” címet írták föléje. „Törrel ki embert ölend, ugyan azon törrel megölössék” – szölt Veres

Ha a jogtalanul erőszakot használókkal szembeni fellépést akarták megokolni, Máté evangéliumának mondatát máshol is elővették. Nicolaus Cusanus 1433/34-ben terjesztette a bázeli zsinat elé reformtervét. Ebben többek között azt javasolta, hogy alkossanak végzést arról, hogy senki ne foglalhassa le hatalmasul (*violenter*) más jószágát, bármilyen oknál fogva saját hatalmából (*propria auctoritate*) – ezzel az önhatalmú *arrestatiót* és *represszáliát* akarta megszüntetni –, sem pedig az illetőnek és övéinek ne okozhasson kárt a *Fehde* kinyilvánításával. Aki ilyet követ el, annak úgy kellene bűnhődnie, mint a tolvajoknak és a latroknak. Mivel – mondta – aki saját hatalmából (*propria auctoritate*) ragad kardot, az kard által vész el.³⁸ Cusanus terve a *Fehde* megszüntetését jelentette volna. Az önhatalmú *represszáliát* és a *Fehdét* a Birodalomban a középkor végén ugyanazzal az indoklással akarták megszüntetni, mint amire négyszáz évvel korábban Magyarországon hivatkoztak a kardrántás büntetésekor.

A kardrántásról szóló rendelkezés, illetve rendelkezések tovább élését látszólag hiába keressük a 13. században a hatalmasul elkövetett tettekért kirótt büntetésekben. Eleinte csupa olyan ítélettel találkozunk, ahol kártérítést kellett fizetnie a birtokok feldúlóinak. Ezekben az ügyekben azonban nem történt haláleset – legalábbis az ítéletlevél nem szól róla –, csupán felperzselték vagy feldúlták a birtokot.³⁹ Ha azonban a dúlást gyilkosság is kísérte, teljes birtokelkobzásra ítélték a tettet.⁴⁰ 1300-tól kezdve találkozunk a kettős ítélet kimondásával. Ettől fogva a bírák nem foglalkoztak azzal, történt-e gyilkosság vagy más erőszakos cselekedet, a hatalmaskodót – most már némi egyszerűsítéssel ugyan, de használhatjuk e szót – egyrészt minden birtoka elvesztésére, másrészt személyére nézve is elítélték.⁴¹ A sorrend szinte mindig ez volt: előbb a birtokok elvesztését, aztán a személyre szabott büntetést mondták ki. A birtokok kétharmad részben a bírónak, egyharmad részben a pernyertes félnek jutottak. A büntetés kiszabásakor nem mérlegelték a tett súlyát.⁴² Ha a hatalmaskodást egy olyan birtok miatt követték el, amelyet a pernyertes fél magának követelt, akkor azt kivették e felosztás alól, és teljes egészében a

Balázs fordítása. *Magyar decretum, kyt Weres Balas a deakbol tudni illyk, a Werbewczy Istwan decretomabol, melyet tripartitomnak neweznek, magyarra fordított.* Debrecen, 1565. (Reprint: 1991.) 8^v.

³⁸ Nikolaus von Kues: *Concordantia catholica*. Auswahl aus Buch 3 (1433/34). In: *Quellen zur Reichsreform*, 184.

³⁹ 1220 k. *Árpád-kori új okmánytár*. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (= ÁÚO) I. 92. sz. (167–168.) (Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. – *Regesta palatinorum et vices gentium tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Szerk. Szócs Tibor. Bp., 2012. [= RP] 20. sz.); 1248. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= MNL OL DF) 200014. (RP 76. sz.); 1266. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Buda, 1829–1844. (= CD) IV/3. 322. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I/1–II/4. Szerk. Szentpétery Imre – Borsai Iván. Bp., 1923–1987. 1502. sz.); 1276. CD V/2. 366–367.; 1279. *Hazai okmánytár*. *Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Kiadják Nagy Imre et al. Győr–Bp., 1865–1891. VI. 170. sz. (238.); 1279. RP 196. sz.

⁴⁰ 1283. ÁÚO IX. 251. sz. (353.); 1300. ÁÚO X. 254. sz. (382–387.)

⁴¹ 1300. ÁÚO X. 252. sz. (379–380.); 1302. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (= MNL OL DL) 90461. (*Anjou-kori oklevéltár*. I–. Szerk. Almási Tibor et alii. Szeged–Bp. 1990–. [AOKI] I. 210., 211. sz. [134.]), 1304 k.: MNL OL DF 200769. (Veszprémi regeszták 29. sz.) Ez utóbbi esetben az ítélet ugyan enyhébb volt, de a bírák azzal fenyegették meg az elítélteket, hogy „in personis et possessionibus” büntetik meg őket.

⁴² A mezei lefoglalási ügyekből keletkezett perekben is ezt az ítéletet hozták. 1330. *Anjou-kori okmánytár* I–VII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Gyula. Bp., 1878–1920. II. 431. sz. (501–505.); 1340. *Codex diplomaticus regni Croatiae*,

pernyertesnek adták.⁴³ Ez azonban csak elv volt, mert ha nagy ritkán el is jutott idáig egy ügy, kiegyezésre még az ítélet kihirdetése után is sort lehetett keríteni. Ha ez sem történt meg, a rokonok és szomszédok kiválthatták a lefoglalt birtokokat, így azok legalább a nemzetség számára nem vesztek el. A személyre szabott büntetést főbenjáró ítéletnek (*sententia capitalis*) hívták, e kifejezés azonban csak 1320 körül szilárdult meg.⁴⁴ Habár az ítélet megfogalmazásakor a főbenjáró ítéletet és-sel kapcsolták össze a jószágvesztéssel, vagylagos ítéletről volt szó.⁴⁵ A főbenjáró ítélet felhatalmazta a pernyertest – szinte majd minden esetben a felperest –, hogy az ország területén bárhol elfoghassa ellenfelét, és végrehajthassa rajta az ítéletet.⁴⁶ Hogy mit hajthat rajta végre, arról az ítéletlevelek hallgattak. Több évszázad nem túl nagy számú végítéletei között szinte egyáltalán nem találkozunk azzal, hogy valakit hatalmaskodásért kivégeztek volna. Az ítélet után nem a hóhér pallosa lebegett az elítélt feje fölött, hanem a pernyertes fél magánvégrehajtásának lehetősége. Az ítélet kihirdetését követően az elítéltet a bíró lefogathatta, és három napig magánál tarthatta, hogy egyezzen ki a pernyertessel, és csak ha ez nem sikerült, adta át a pernyertes kezébe, hogy az lefejezhesse, vagy másként megbüntesse.⁴⁷ Ez azonban aligha állt érdekében a per győztetésének. Ha ugyanis ellenfelét lefejezte, akkor az elítélt birtokaiból a pernyertes semmit sem kapott, és a bírónak is csak jelentéktelen töredék jutott. A kettős büntetés a gyakorlatban mindig jószágvesztést jelentett, amelyet azonban a legtöbbször utólag kegyelemmel és egyezséggel simítottak el. Az új, kettős büntetés mindenkit, a felperest, az alperest és a bírót is arra szorította, hogy érjék el az egyezséget.

E kettős büntetés jelentősen különbözött a régítől. A hatalmaskodás történetének első, viszonylag pontosan megragadható fordulópontját jelentette ennek bevezetése. Egy ilyen újítást nagy valószínűséggel királyi rendelettel, törvénnyel vezettek be, amely azonban nem maradt ránk. Jelentőségét mutatja, hogy a hatalmaskodás büntetése ehhez képest a 19. századig jelentősen már nem változott meg. A különböző tettek közös büntetéséből született meg a közös elnevezés és fogalom: a hatalmaskodás. A büntetés bevezetése azonban nem jelentette az addig szinte teljesen magánjogi módszerekkel megítélt hatalmaskodások kezelésének büntetőjog felé való elmozdulását. Arra még évszázadokig várni kellett.

A kettős büntetés bevezetése nem jelentett szigorítást. Épp ellenkezőleg, célja az volt, hogy mindenképpen békés útra terelje a gyakran évekig elhúzódó, kölcsönös erőszakos-

Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit T[adija] Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934. X. 406. sz. (576–578.); 410. sz. (582–584.)

⁴³ 1339. MNL OL DL 58504. (AOkl XXIII. 556. sz. [263.]); 1340. MNL OL DL 12809. (AOkl XXIV. 736. sz. [334–335.]).

⁴⁴ 1320. MNL OL DL 40389. (AOkl V. 866. sz. [332–333.]); 1322. MNL OL DF 201007., 201008., 201010.; 1323. MNL OL DL 96097. (AOkl VII. 19. sz. [18.])

⁴⁵ Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Bp., 1946. 383.

⁴⁶ 1323. „...ipsum [az alperest] [...] ubicumque et apud quemcumque per ipsum comitem Nicolaum [a felperest] inventus fuerit capitali sententia decrevimus puniendum...” MNL OL DL 101660. (AOkl 178. sz. [88–89.]); 1339. „...decrevimus ut ubicumque et apud quemcumque ac quantumque per ipsum Valentinum filium Morthunus intra terminos regni Hungarie inventi fuerint, absque strepitu iudiciario debite capitalis sententie vindicata non evadent...” MNL OL DL 58504.

⁴⁷ *Tripartitum*, II. 55.

sággal kísért vizzályokat. Nem volt új sem a birtokvesztés – melyet nagyon ritkán hajtottak végre –, sem pedig a főbenjáró ítélet. Az eddig is ott lebegett a hatalmaskodók feje fölött a Szent István-i törvény kardrántás büntetésének formájában. A bíró szigorúan kezében tartotta az egész eljárást. Verbőci István még évszázadokkal később is hosszasan fejtegette, hogy a pernyertes fél saját hatalmából – *propria sua autoritate* írta, tehát ugyanazokkal a szavakkal, amelyekkel a panaszosok keseregtek az ellenfeleiktől elszenvedett erőszak felett – nem tartóztathatja le az elítéltet, hanem csak a bíró emberének segítségével, és saját házában nem tarthatja fogságban, hanem a bírónak kell átadni, hogy az szorítsa rá a kibékülésre.⁴⁸ A több évszázados tapasztalat által kiérlelt szokásokat olvashatjuk nála, melyekkel még az újkor hajnalán is kordában kellett tartani a győztes felet, no, nem azért, nehogy eszébe jusson a kardrántás büntetésének ősi szokását gyakorolni, hanem azért, nehogy erőszakkal egy olyan előnytelen egyezsége kényszerítse az elítéltet, ami idővel újabb vizzály magját vethetné el.

A kettős büntetés bevezetésének lett még egy következménye. Alig egy generációval később, az 1330-as években az ítéletlevelekben megjelent a különböző erőszakos cselekmények egységes minősítése. Ettől kezdve az elítélteket nem a külön-külön felsorolt, néha egészen egyedi cselekményekért ítélték el, hanem egységesen hatalmas tettért. Újabb évtizedek múlva ebből aztán kialakult, hogy a bíróság hatalmaskodás tényében találta elmarasztalandónak a hatalmaskodókat, azokat, akik bizonyítottan hatalmas tetteket követtek el. A I. Lajos kori kúriai szóhasználatban már elvált egymástól a hatalmas tett (*actus potentiarius*) és a hatalmaskodás ténye (*factum potentiale*). Ez a szóhasználat és fogalmi megkülönböztetés a Zsigmond-korban a magyar jogi írásbeliségben teljesen elterjedt. A modern büntetőjogból kölcsönzött szóval tényállásnak nevezhető – de azzal nem azonos – fogalmak lassan honosodtak meg. Ennek bevezetéséhez biztosan nem kellett törvény, elég volt hozzá a kúria bírósági gyakorlata és az azt írásba foglaló bírói kancellária fogalomalkotásának, valamint szóhasználatának változása.⁴⁹

A kardrántásról szóló cikkely tehát a hatalmaskodásért kirótt, a 13. század végétől kezdve ismert főbenjáró ítélet korai megfogalmazása. A főbenjáró ítélet nem 13. századi újítás, hanem a magyar jog egyik legősibb szokása, melyet szinte bizonyos, hogy jóval István király előtt is alkalmaztak a fejedelemség korának bírái. A kardrántásért kirótt büntetés tehát nem sokban tért el attól, amit 1300 után hatalmaskodásért szabtak ki. Ezt is, azt is csak a legszigorúbb ítélet kihirdetése után, és csak az ítélet felhatalmazásából lehetett végrehajtani. A *Tripartitum* által is közölt szokást, hogy az elítéltet, azután hogy a bíró három napig fogva tartotta és nem tudta a kiegyezésre rákényszeríteni, adják át a

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Gerics József, aki az I. Ulászló kori átírásban fennmaradt Zsigmond kori datálatlan törvényt III. András korinak tartotta, az Árpád-kori anyagban a *factum potentiale*t ugyan csak a 'hatalombaj' szóösszetételben találta meg, ebből azonban arra következtetett, hogy az összetételt más környezetben is alkalmazták, ráadásul ezt már ekkor is a későbbi ítéletekben használt, hatalmaskodás ténye értelemben tették. Ez azonban tévedés, e fogalomhasználat csak az Anjou-korban alakult ki. Gerics József: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. *Századok* 103 (1969) 611–640., 628.

pernyertesnek, csak az Anjou-kor közepétől kezdve ismerjük.⁵⁰ Ez azonban nem jelenti azt, hogy akár István király korában ne alkalmazták volna. A hatalmaskodási ítéletek zömét meg nem jelenés miatt szabták ki, vagyis az alperes be sem tette a lábát a bíró udvarába, így aztán természetes, hogy nem is lehetett elfogni. Ezért aztán nem csoda, hogy az ítéletlevelekben sokáig nem találkozunk a háromnapos bírói fogva tartással. A háromnapos lefogás, ezúttal helyesebb a latin *arrestatio* szót alkalmazni, ami egyszerre jelentette a dolgok és személyek lefogását, egyébként szintén a magyar jog legrégebbi szokásai közé tartozott. Először Szent László harmadik törvénykönyvében találkozunk vele, a tolvajokkal való bánásmód leírásakor.⁵¹ Aligha lehetséges, hogy a mezei kártételek esetén alkalmazott háromnapos *arrestatio* is csak akkor gyökerezett volna meg a magyar jogban, amikor első említéseit ismerjük.⁵² Így aztán feltételezhetjük, hogy még a háromnapos letartóztatás is hozzátartozott a Szent István kori eljáráshoz, és éppúgy megelőzte a „kard ítéletének” végrehajtását, miként később a főbenjáró ítéletét is.

Hogy nem légből kapott feltételezésről van szó, bizonyítja Szent László második törvénykönyvének a kardrántókról szóló cikkelye is.⁵³ E szerint, ha a kardrántás során gyilkosság történt, a tettet királyi ítélet (*regali iudicio*) céljából vessék börtönbe, minden birtokát osszák három felé, kétharmada a sértett rokonaié, egyharmada az elítélt feleségéé és fiaié legyen, ha azonban a birtokok 110 penzánál kevesebbet érnek, akkor az elítélt veszítse el szabadságát. Ez a törvény – akárcsak Szent István törvényei – a királyi bíróság előtt folyó eljárást írta le. Nem fogott bírák által közvetített békét, hanem az uralkodó felhatalmazásából ítélő bírók által kiszabott ítéletet foglalta írásba a törvény, csak éppen a Szent Istvánnak a kardrántásról szóló törvényében leírtaknál egy fázissal korábbi eljárásról olvashatunk itt. A bíró lefogta az elítéltet, és lefoglalta jószágainak kétharmadát. A későbbi gyakorlatban egyáltalán nem találkozunk az elítélt javainak efféle felosztásával, akkorra már, mint említettük, az elítélt elvileg összes birtokát elveszítette, a bíró és ellenfele osztozott rajta. Az azonban nagyon valószínű, hogy a 11. században sem kellett véglegesen búcsút mondani a birtokok kétharmadának, a felek még ekkor is megegyezhettek egymással. Az egyezés során azonban már senki sem érte be a szabad ember vérdíjánál, 110 penzánál kevesebbrel.⁵⁴ Ha ezt a tettes nem tudta kifizetni, vagy ezzel egyenértékű birtokot nem tudott adni, akkor vagy maga került az áldozat rokonainak szolgásgáiba, vagy a szolgavásáron érte adott árat kapták meg a rokonok. Szent László kardrántásról szóló törvénye tehát jól kiegészíti a Szent István-i hasonló törvényt: az a

⁵⁰ 1341. MNL OL DL 3407. (AOKl XXV. 529. sz. [248.]) A három nap nem szerepel az oklevélben. 1351. évi 9. tc. Hajnik: *A magyar bírósági szervezet*, 390.

⁵¹ László III. 9–10. tc.

⁵² Tringli István: *A magyar szokásjog első összefoglalói a mezei károkról*. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Bp.–Debrecen, 2014. 792–808., 796.

⁵³ László II. 8. tc.

⁵⁴ István I. 14. tc. A korai magyar vérdíjrendszerre lásd Tagányi: *Vázlatok*, 220.; Hadik: *Bosszú*, 153.; Györffy: *István király és műve*, 456.; Anna V. Gorizontova: *Pénzbüntetési rendszerek Szent István törvényeiben és a középkori germán jogban*. In: *Régi és új peregrináció I*. Szerk. Békési Imre et alii. Szeged, 1993. 56–60.; Zsoldos Attila: 'vérdíj' szócikk. KMTL 725.

főbenjáró ítélet, ez a birtokvesztés előzményét foglalta írásba. A 11. században tehát kisebb eltérésekkel ugyan, de már szokásban volt az Anjou-kori forrásokból megismert büntetés, és ennek kiszabásának eljárása.

Ezek ismeretében közelebb jutunk a 11. századi törvények megszületésének körülményeihez. A királyi tanács tagjai jól ismerték a gyilkosságért járó büntetések különböző fokozatait, nevezetesen azt, hogy először azt a vérdíjat szabják ki a bírák, amelyben a feleknek korábban meg kellett volna egyezniük, és csak miután ezt nem fizette meg a támadó, rendelik el birtokai kétharmadának elkobzását vagy a kivégzését, és adják át a sértettnek vagy rokonainak. Nem egy egybefüggő eljárást írtak azonban le, hanem különböző cikkelyekben beszéltek a gyilkosságért fizetendő vérdíjról és a kardrántás kétféle büntetéséről, ez utóbbiról úgy, hogy jó fél évszázad választotta el a két szokás lejegyzését. Az egyes szokások törvénybe foglalását minden bizonnyal a gyakorlat kényszerítette ki. Nem István király vezette be a kardrántás büntetéséül a később főbenjárónak nevezett ítéletet, nem László király egészítette ki ezt utóbb a birtokelkobzással, hanem a fogósabb ügyek szorították rá a királyi tanácsot arra, hogy törvényként hirdessék ki a legfontosabb szokásokat. Mivel azonban sokan ismerték az eljárás menetét, és tudták, hogy a szükséges cikkelyekben foglaltaknak hol a helyük benne, ezért még utólag sem törekedtek arra, hogy egybecsiszólják a törvényeket. Az értelmes emberek a szokásokat úgyis fejben tartották, a világiak túlnyomó része olvasni sem tudott, így ők nem is szorultak arra, hogy írott törvényeket lapozgassanak.

Szent István kardrántási törvénye megfogalmazójának kapóra jött egy, a korabeli latinságban jól ismert fordulat, amely nagyon egyszerűen írta le a büntetést és annak a sértett, helyesebben a pernyertes fél általi végrehajtását. A kardrántásról szóló cikkelynek a két törvénykönyvben történt némileg különböző megfogalmazása, a nagyobbik István-legendának a cikkelyről szóló leírása azonban értelmezhetővé teszi, és segít beilleszteni az egyes tényeket az eljárás folyamatába. A 13. századi kettős büntetés bevezetése tehát középkori értelemben vett reform volt: sokkal inkább visszatérés a korábbi intézményekhez, semmint újítás.⁵⁵ A bíróságok régtől fogva többféle büntetést szabtak ki az erőszakos cselekedetért: először, a cselekménytől függő nagyságú vérdíjat, és ha ezt az elítélt nem fizette meg, mondták ki rá a birtok egy részének elvesztését vagy a „kard ítéletét”, melyet a pernyertes hajtott végre. Említéseik többnyire azért hiányoznak a 13. századi ítéletlevelekből, mert idáig nem jutottak el az ügyek, időközben megtörtént az egyezés, vagy beérték a birtok elkobzásával.

Az Árpád-kor végén bevezetett kettős büntetésben két dolog volt valóban új: egyrészt ettől kezdve nem nézték, hogy ki mit hajtott végre, és egységesen birtokvesztésre és főbenjáró büntetésre ítélték a hatalmaskodókat, másrészt a két ítéletet nem külön-külön, hanem egyszerre hirdették ki. A hatalmaskodás fogalmának megjelenése egységesítette a büntetést, a bírák a hatalmaskodás előzményének a kardrántást tekintették, annak büntetését alkalmazták minden más esetben is. Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni, hogy

⁵⁵ Hajnik hibásan, teljes újtásként írta le az eljárást. Hajnik: *A magyar bírósági szervezet*, 391.; Fritz Kern: *Recht und Verfassung im Mittelalter*. Basel, é. n. 38.

mindez csupán elvi lehetőség volt. Az ügyek túlnyomó része el sem jutott a bíróságokig, mert a felek fogott bírák segítségével atyafiságosan kiegyeztek egymással, vagy a per során kötöttek békét, és csak néhány olyan eset fordult elő, hogy az ítélet után egyeztek ki. A kettős büntetés bevezetése visszaszorította ugyan az önhatalmat, de továbbra sem vette el a hatalmaskodás kárvallottjától és a per nyertesétől az erőszak lehetőségét. Az ítélet végrehajtása továbbra is az ő dolga volt. A főbenjáró ítélet magánvégrehajtását még a 14. században is sokfelé látjuk érvényesülni. Egyszerű hatalmaskodás esetén ugyan nem találtam rá példát, a büntettekért kiszabott halálbüntetést azonban rendszeresen a sértett vagy rokonai hajtották végre.⁵⁶ A magánvégrehajtás fél évezreden keresztül fennálló hagyomány volt tehát: István király törvénye ezt fejezte ki az „ugyanazzal a karddal öljék meg” szófordulattal, és ezt őrizte meg Verbőci is, amikor leírta a megátalkodott főbenjáró ítélettel sújtottak átadását ellenfelüknek.

A dúlás

A kardrántás nem foglalta magában az összes olyan cselekményt, amelyet a 13. században hatalmaskodásnak hívtak. Szent István első törvénykönyvének 32. cikkelye a házak (*mansio*) felgyújtásának büntetéséről intézkedett. Aki ezt tette, annak az épületet helyre kellett állítani, elégtételt kellett nyújtania mindazért, ami elégett, ezen felül 16 tinót kellett fizetnie.⁵⁷ Ez a törvény – akárcsak az ezt követő, a házak megtámadásáról szóló – megtalálható az Admonti kódexben és a *Corpus Juris Hungarici* alapjául szolgáló későbbi másolatokban is. Mindkettőhöz hasonló rendelkezéseket ismerünk más, korábbi, nyugati törvénykönyvekből.⁵⁸

A károkozás természetes logikájához hozzátartozott, hogy valakinek a jószágát nem egyszerűen kirabolták, hanem meg is semmisítették. Ezt a legegyszerűbben úgy lehetett megtenni, ha tűzzel pusztították el. A faszervezetű, faberendezésű, zsúppal, náddal, fával fedett házak korában, melyekhez szénával, szalmával, gabonával, tűzifával megrakott tároló helyiségek vagy épületek csatlakoztak, mi sem volt egyszerűbb ennél.

Az ellenség területén végrehajtott gyújtogatások emlékét őrzi a tűzzel-vassal szófordulat. A hatalmaskodásokhoz hasonló német *Fehdék* egyik leggyakoribb kísérő cselekménye a gyújtogatás volt. A késő-középkori Fehde-levelek (*Absagebriefe*) – melyek kötelező kellékei voltak a szabályos *Fehdék*nek – állandó fordulata volt, hogy az ellenségeskedés meghirdetője kinyilvánította, hogy ellenfele jószágait rablással és gyújtogatással (*mit raub und brand*) fogja pusztítani.⁵⁹ A falvak felperzselése a *Fehdék* és az országok közti háborúk rendszeres gyakorlata volt. Albert brandenburgi őrgrófnak (1471–1486) tulajdonítják azt

⁵⁶ Tringli István: Jagelló kori levelesítő jegyzék Zalából. *Levéltári Közlemények* 69 (1998) 3–31., 12.

⁵⁷ István I. 32. tc.

⁵⁸ Závodszy: *Törvények és zsinati határozatok*, 41.

⁵⁹ Otto Brunner: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter*. 2. Aufl. Brunn–München–Wien, 1942. (Veröffentlichungen des Instituts für Geschichtsforschung und Archivwissenschaft in Wien 1) 83.

a sokat idézett mondást, mely szerint a tűz éppolyan dísze a háborúnak, mint a *Magnificat* az esti ájtatosságnak.⁶⁰ A német parasztok által végrehajtott, Fehde-számba menő károkozások legjellemzőbb tette egészen a modern kor hajnaláig a gyújtogatás volt.⁶¹ Az újkori büntető törvénykönyvekben a gyújtogatást ezért tartották különálló bűncselekménynek. Csak a polgári korban indokolták ezt azzal, hogy közveszélyessége miatt van szükség arra, hogy külön büntetési tételt szabjanak ki erre.⁶² A későbbi magyar hatalmaskodásokban azonban – különösen, ha a *Fehdekkel* hasonlítjuk őket össze – jóval kevesebb gyújtogatással találkozunk.⁶³

A törvény írásba foglalója itt is kiemelte a gyújtogató szándékát: az ellenségeskedésekből (*per inimicitias*) elkövetett tetteket sorolta ide. Ebből arra is következtethetünk, hogy létezetett jogos gyújtogatás is. Az elkövetőnek egyrészt a kárt meg kellett térítenie, másrészt a szabott büntetést kellett lerónia, ami független volt mind az elkövető, mind a károsult rendi-társadalmi állásától.⁶⁴ Ezt a büntetést nem ismerjük a 13. századi gyakorlatból, annál inkább a kártérítést, mint már mondtuk, a birtokdúlások többségénél ezzel büntették a dűlőkat.

István első törvénykönyvének utolsó cikkelye szoros összefüggésben áll a kardrántásról szóló törvénnyel: tartalmilag kiegészíti azt, és szövege is visszautal rá. A *rubrum* a házak megtámadásának tárgyalását (*de invasione domorum*) ígéri olvasójának. Első sorai alig térnek el a kardrántásról szóló határozatétól. Ez is egy általános indoklással kezdődik, amely a nagyobbak és kisebbek – láttuk már, ezt társadalmilag kell értenünk – közti erős békét (*firma pax*) és egyetértést (*unanimitas*) kívánva mondja ki a tiltást: ne merjen senki

⁶⁰ „Das Feuer zielt den Krieg, wie das *Magnificat* die Vesper.” Julius Wilhelm Zinkgreff’s *scharfsinnige Sprüche der Teutschen*, *Apophtegmata* genannt. Mannheim, 1835. 126.

⁶¹ Regina Schulte: *Das Dorf im Verhör. Brandstifter, Kindsmörderinnen und Wilderer vor den Schranken des bürgerlichen Gerichts Oberbayern 1848–1910*. Hamburg, 1989. 44.; Christine Reinle: *Bauernfehden. Studien zur Fehdeführung Nichtadeliger im spätmittelalterlichen römisch-deutschen Reich, besonders in den bayerischen Herzogtümern*. Wiesbaden, 2003. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte 170) 260.

⁶² Az 1532-es Carolinában a 125. § foglalkozik vele. *Das Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. von 1532*. (Carolina). Hg. Gustav Radbruch. Stuttgart, 1975. 6. Aufl. A Csemeghy-kódexben: 1878. évi 5. tc. 422. § Az 1961-es Btk.-ban már nem önálló cselekmény, hanem a közveszélyokozás része lett. 1961. évi 5. tv. 190. §

⁶³ István Tringli: *Mittäter oder Anstifter? Die Rolle der Helfer bei den Fehdehandlungen im spätmittelalterlichen Ungarn*. In: *Fehdehandeln und Fehderuppen im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Europa*. Hg. Mathis Prange – Christine Reinle. Göttingen, 2014. 167. A magyar városi jogok, a selmeci, a szepesi, a budai és a tárnoki jogkönyv az alsóbb néprétegek büntetteiben azonban bevett cselekményként ismerte a boszszúból elkövetett gyújtogatást. ÁUO III. 136. sz. (213.); *Corpus statutorum Hungariae municipalium*. – A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Összegyűjtötték, felvilágosító jegyzetekkel ellátták: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Bp., 1890. II/2. 18.; *Das Ofner Stadtrecht*. Hg. von Karl Mollay. Bp., 1859. (Monumenta historica Budapestinensia 1) 276. sz. (152.); Štefánia Mertanová: *Ius tavernicale. Štúdie o procese formovania práva tavernických miest v etapách vývoja tavernického súdu v Uhorsku (15.–17. stor.)*. Bratislava, 1985. 30–33. § (187–188.). A tárnoki jog latin verzióiban a 81–84. § *Codex authenticus iuris tavernicis statutarii communis*. Ed. Martinus Georgius Kovachich. Buda, 1803.

⁶⁴ A továbbiakban szinonimaként, néha felváltva, néha együtt használom a két jelzőt. A társadalmi kifejezés a középkorban megtevesztő lehet, hiszen manapság ez alatt vagyoni különbségeket értünk. A rendi szó a korai középkorban csak akkor okozhat gondot, ha összekapcsoljuk a rendiséggel, mint hatalmi rendszerrel.

a másikkra támadni (*invadere*). Itt is egy újszövetségi idézet támasztja alá a rendelkezést.⁶⁵ A támadót itt is minősíti a szöveg, ezúttal megátalkodottnak (*contumax*) nevezi.

A házak megrohanásával bátran azonosíthatjuk a falvak elpusztítását. A 13. században ez volt a leggyakrabban emlegetett hatalmaskodás-típus, sokat találkozunk vele a 14. században is, hogy aztán fokozatosan átadja helyét a mezei és erdei lefoglalásból keletkezett hatalmaskodási panaszoknak. A 13. századtól kezdve a rombolás (*destructio*) és a pusztítás (*devastatio*) szavakkal adták vissza e tetteket. Mindegyik szó gyűjtőfogalmat jelölt, egyetlen esemény sorba tartozó cselekményeket soroltak ide, hogy pontosan mit, azt esetenként kell vizsgálni, ám csak ritkán tudjuk megállapítani. Az bizonyos, ha egy ház vagy falu kapcsán e szavakkal találkozunk, egyáltalán nem kell egy épület vagy a település teljes megsemmisítésére, a föld színéről való eltörlésére gondolnunk, ezért a ma már csak tájszóként ismert dülást választottuk megfelelőjéül.⁶⁶ E szó kellőképpen többjelentésű ahhoz, hogy visszaadja ezeknek a jogi írásbeliségben a 14. századig igen szélesen elterjedt latin szavaknak a sokféle értelmét.

A törvény szankciójának olyan új rendelkezései vannak, amelyek eltérnek az eddiektől. Itt egyetlen cikkelyen belül keveredik a Szent István-i törvénytörvények kétféle társadalmi tagolása. Az első egy rendkívül egyszerű, kétszintű felfogás, ami felső és alsó rétegekre osztotta fel azokat, akikre a törvény ki akarta terjeszteni a hatályát, a másik, némileg tagoltabb, a társadalmat három rendre bontó szemlélet. Az általános indoklásban a kettős, a büntetéseket megfogalmazó részben azonban a hármas tagolást alkalmazta a törvény.⁶⁷ Az előkelők és az alacsonyabb rendűek számára egyformán tilos volt mások házában megtámadása. A törvény megszövegezője egy olyan bibliai fordulatot keresett ennek megokolásához, amely minden hívő egyenlőségét mondja ki. Ugyanazzal a felfogással találkozunk itt is, mint a kardrántásról szóló törvényben: a béke általános, azt mindenkinek meg kell tartania. Nem nehéz felfedezni e megokolás mögött a társadalmi gyakorlat ismeretét. Természetesen a „nagyobbaknak”, a társadalom magasabb fokán élőknek volt több erejük ahhoz, hogy rátámadjanak másokra, többnyire az alattuk levőkre, azonban az ilyesfajta cselekedetek ott sem hiányoztak.

A hármas rendi tagolás így fest e törvényhelyben: ispánok – jobbágyok (vitézek) – körendűek.⁶⁸ Az ispánok nem királyi tisztségviselőket jelentenek, hanem a társadalom felső rétegét. Az persze természetes, hogy a várak és a királyi udvarházak ispánjait túlnyomórészt

⁶⁵ „...omnes unanimes...” 1Pét 3,8.

⁶⁶ 'dülő, dúlságot tenni': *Magyar tájszótár*. Buda, 1838.; 'dülő, dúlság': Szinnyei József: *Magyar tájszótár*. I–II. Bp., 1893–1901. (Reprint: 2003.); 'dülő': *Magyar oklevél-szótár*. Gyűjtötte és szerk. Szamota István – Zolnai Gyula. Bp., 1902–1906.; A középkori glosszáriumok és Pápai Páriz kora újkori szótára a rablás, elnéptelenítés, prédálás szavakkal adta vissza a dülót. 'dül, dúlás, dülő': *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk. Berrár Jolán – Károly Sándor. Bp., 1984. A szó több jelentését a legpontosabban az erdélyi történeti szótár világította meg. 'dül', 'dúlás': *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. I–XIV. Gyűjtötte, szerk. Szabó T. Attila. Bukarest, 1975–2014.

⁶⁷ Ha eltekintünk a társadalom szolgákra és szabadokra, valamint a már említett nagyobbakra és kisebbekre történő felosztásától, a kétszintű rendi tagolással találkozhatunk még István I. 17. tc.-ben. A háromszintű felosztást e cikkelyek tartalmazzák: István I. 15., 27., 35. tc.

⁶⁸ A továbbiakban Györfy Györgyöt követve a *miles* fordítására a magyar jobbágy és a szláv vitéz szót felváltva, egymás szinonimáiként használom. Györfy: *István király és műve*, 471.; Draskóczy István: 'miles'

a társadalmilag is ispánoknak tekintett rétegből választotta ki az uralkodó. A nemes nemzetségek rangidős férfiai még a 14. századi oklevelek is rendre ispánoknak titulálták, nemcsak az úgynevezett úri nemzetségeket, hanem mindenféle nemes rokonságét.⁶⁹

A cikkely leghosszabban az ispánok által elkövetett házfeldúlásokkal foglalkozik. Ha ugyanis egy ispán más házára tört, hogy a ház urát elveszejtse, a házat feldúlja (*dissipare*), és az akció során a védekező fél meghalna, akkor a kardrántásról szóló törvény szerint kellett bűnhődnie. Ha azonban a házat dúló ispán esett el a harcban, akkor nem kellett egyezkedni rokonaival, azaz nem kellett érte semmiféle elégtételt fizetni. Ha az ispán nem személyesen indult a ház feldúlására, hanem jobbágyságot küldte oda, 100 tinóval kellett kiegyeznie a ház urával. Ha jobbágy támadott egy másik jobbágy udvarházára, házára, akkor 10 tinó volt az egyezés tétele, ha közrendű dúlta fel egy másik közrendű kunyhóját (*mansiuncula*), akkor 5 tinóban kellett kiegyezniük. A jobbágyokról és a közrendűekről szóló rendelkezésből egyenesen következik, hogy az első esetben ispáni rendű személy ispáni rendű elleni támadásáról van szó.

A törvény pontosan tájékoztat a dúlók társadalmi helyzetéről. Mindhárom rend tagjai közt megtaláljuk őket. Az önhatalmú erőszakkal tehát a társadalom minden szabad embere élt. Elsősorban azonban ki-kik csak a saját körein belül. Ezért szabályozta a törvény csak az azonos rendűek közti házfeldúlást. Alacsonyabb rangú ritkán támadott előkelő, nagy háznépvel, köztük fegyverforgatókkal rendelkező személy udvarházára. Az erőszak alkalmazói csak a legritkább esetben működtek egyedül, ehhez segítőkre is szükség volt.⁷⁰ Miként évszázadokkal később, a hatalmaskodások korában, úgy az ezredfordulón is rendszeresen előfordult, hogy az előkelők nem személyesen pusztították ellenfeleik birtokát. Segítőkről a vitézek és közrendűek által elkövetett dúlások esetén nem szólt a törvény, miként nem beszélt arról sem, mi történjen akkor, ha magasabb társadalmi állású egy alacsonyabb rangú személy házat dúlna, dúlatná fel. Az itt megszabott büntetések valójában a megtámadottnak okozott károkhoz igazodtak, és megfelelték az egyes rendek lakóházaik átlagos értékének. Egy ispán házának becsértéke 10:1-hez aránylott egy vitézéhez, egy vitézé 2:1-hez egy közrendűéhez. A dúlásért írott kártérítés szokása, már látuk, tovább élt a 13. század bírói gyakorlatában.

Dulásért csak akkor járt ugyanaz a büntetés, mint a kardrántásért, ha emberhalál is esett, ha az nem történt, akkor beérték a kártérítéssel. László király második törvénykönyve ott folytatta a házfeldúlás tárgyalását, ahol Istváné abbahagyta.⁷¹ A törvény alkotója ugyanazt a módszert követte, mint a kardrántásnál: István törvényét pontosította. Nemcsak a módszer volt azonos, hanem az ott követett logika is. Az erőszakos házfeldúlók jószágait ugyanúgy kétharmad részben az ellenfelek kapták, egyharmaduk megmaradhatott a feleségüknek és fiaiknak, valójában azonban a vérdíj megfizetésével kiegyezhetett

szócikk. KMTL 457–458.; Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8) 288.

⁶⁹ Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: *Pest megye monográfiája*. 1/2. Szerk. Zsoldos Attila. Bp., 2001. 134.

⁷⁰ Tringli: *Mittäter oder Anstifter*, 185.

⁷¹ László II. 11. tc.

áldozata rokonaival, és csak akkor adták el szolgának, ha a vérdíj nem telt volna ki vagyona kétharmadából. A szabad segítők fél vérdíjat fizettek, a segítő rabszolgákat pedig eladták.

A cikkely sokkal többet árul el a házfeldúlásról, mint István törvénye. Beszél arról is, hogy ilyen erőszakos tette nemcsak az azonos rendűek között kerülhetett sor. A nemesek házainak megtámadását tárgyalja csak a törvény, ezt azonban nemesek és jobbágyok (vitézek) is elkövethették. Eltűntek azonban a közrendű szabadok a dúlók felsorolásából, annál több szó esik a szolgákról, akik természetesen részt vettek uruk tetteiben. Segítők azonban nemcsak a saját szolgák közül kerültek ki, másokéi közül is toboroztak olyanokat, akik e cselekmények részesei lettek. A dúlásban segédkező idegen szolgák sokszor uruk tudta nélkül, saját szakállukra vettek részt az akciókban. Nem nehéz magunk elé képzelni a helyzetet: egy falut, ahol több nemesnek vagy jobbágynek volt szolganépe, uraik azonban máshol laktak. Ilyen településen könnyű volt az idegen szolgákat rávenni arra, hogy csapatostul álljanak a dúló mellé. A késő középkor társadalma szinte egészében eltért a Szent László korabelitől, a hatalmaskodás gyakorlata azonban semmiben: rendszeresen gyűltek össze legkülönbébb jogállású segítők, köztük jobbágyok és cselédek, egy hatalmaskodó vezénylete alatt, hogy erejükkel biztosítsák a hatalmas tett sikerét.

A később hatalmaskodásnak nevezett cselekmények társadalmi gyakorlatát ismerjük meg István király második törvénykönyvének a *violentia* szó kapcsán már említett cikkelyéből is, amelynek *rubruma* az ispánok hatalmaskodásáról szól. Ha egy ispán jogtalanul (*iniuste*) vett volna el egy vitéztől valamit, arra kötelezték, hogy szolgáltatassa vissza az elvett jószágot, ezenkívül fizessen neki ugyanannyit. Az itt leírt erőszak természetesen tovább élt a későbbi évszázadokban is. Bárhogyan is hívták az ispánok utódait, ők gyakran hatalmaskodtak a rendi állásukat tekintve náluk alacsonyabban levőkkel szemben, mint tették azt ők velük.⁷² A büntetéssel, a kártérítéssel és az azzal azonos nagyságú bírsággal azonban a későbbiekben már nem találkozunk.

Szent István nagyobb és Hartvik által szerkesztett legendája a dúlásról is beszél: a szent király megtiltotta, hogy bárki is ellenségesen a másik földjét megtámadja. A törvénynek ez a kivonata nem közöl számunkra olyan új értelmezést, mint amelyet a kardrántással kapcsolatban tett. A kardrántás és a házak felgyújtása kapcsán már megfigyelt jelenséggel találkozunk ezúttal is: a legenda írója szerint a király az ellenséges (*hostiliter*) támadást tiltotta meg.

A birtokfoglalás

Már említettük, a 13. század végétől hatalmaskodásnak számított a birtokfoglalás. Kálmán király első törvénykönyve röviden szólt erről. Ha valakit más földjének jogtalan elfoglalása miatt vádolnának be a bíróság előtt, akkor az a sajátjából ugyanannyit adjon, mint amennyit elvett, ezenkívül fizessen büntetésképpen 10 penzát – mondta a törvény. A büntetés nagyon hasonlít ahhoz, amelyet Szent István második törvénykönyvében találtunk

⁷² *Tripartitum*, I. 71. 2. §

a jobbágyok fölött hatalmaskodó ispánok esetében, csak itt még ezen felül megjelenik a 10 penza is. Hogy a bírói gyakorlat változott-e meg a század végére, vagy a rövid szövegek mellé ezúttal is további információt kellene rendelnünk, hogy biztosan értelmezhesük, nem tudjuk. A 13. századtól kezdve ismert birtokfoglalások esetében mindenesetre más büntetést látunk: ott általában beérték a birtok visszaadásával. Kálmán törvényében újra találkozunk a már látott gyakorlattal: a törvény írója bármilyen röviden is fogalmazott, ezúttal sem mulasztotta el, hogy kijelentse, a törvény a jogtalan (*iniuste*) foglalást büntette. A törvény ezúttal a bíróság által kiszabott büntetést rögzítette. Birtokfoglalási ügyekben még a kardrántásnál, házfeldúlásnál is gyakrabban kerülhetett sor fogott bírói ítéletre. Azzal azonban a cikkely nem foglalkozott.

A szomszéd és a zavaros idők

Az erőszakos tetteket végrehajtók társadalmi elemzése csak akkor lesz teljes, ha visszatérünk a kardrántáshoz. A házfeldúlás után kell ezt megtennünk, hiszen láttuk már, sok mindenben hasonló tettekről volt szó. Ki ránt kardot, ki dúlja fel a másik házat, erre ad választ Hartvik püspök legendája. Ő, amikor bemásolta – minden bizonnyal inkább diktálta – a nagyobb legendának a törvényeket kivonatoló mondatát, egyetlen szót változtatott rajta: az *inimicus* szót *vicinus*-ra cserélte. A mondat így új értelmet kapott: a szent király nem az ellenség bírói vizsgálat nélküli megtámadását tiltotta meg, hanem a szomszédét.

Hartvik írópultján a két korábbi legenda feküdt, azokból szerkesztette össze művét, és alkotta meg az egyszerre könyörületes és igazságos Szent István képét.⁷³ Hartviknak nem tetszett hosszabbik forrásának szóhasználata. Bármennyire is jogos az ellenség megkárosításának megtiltása, az olvasó számára nem sugallja kellőképpen azt, hogy milyen igaztalan a támadó, sokkal inkább kifejezi a királynak a kiszolgáltatottakkal szemben követett kegyességét, ha a szomszédok megtámadását tiltja el – gondolhatta. A két latin szó hangzása amúgy is közel állt egymáshoz. Hartvik azonban nem a hangzás miatt beszélt a szomszédok megtámadásáról. Ő éppolyan jól ismerte az önhatalmú erőszak napi gyakorlatát, mint olvasói, ott pedig ki más lehetett volna a leggyakrabban megtámadott ellenség, mint a szomszéd birtokos, akinek emberei, állatai sokszor készakarva tettek kárt a szomszéd földjein. E tekintetben évszázadok alatt nem változott a helyzet: a késő középkori hatalmaskodások jelentős részét is szomszédok követték el egymás rovására. A szomszéd egyszerre volt áldás és átok. Ha a szomszédokról van szó, a középkori magyar forrásokban sajátos kettősséget figyelhetünk meg. A szokásokat közvetítő normaszövegekben a szomszédoknak a rokonokkal majdnem azonos jogaik vannak. A jelenség teljesen természetes, a szomszéd az esetek nagy részében valóban rokon volt: részben azért, mert a nemzetségek birtokai egy tömbben feküdtek, a nemzetségi ágak osztozkodása után az ágak tagjai továbbra is szomszédok maradtak, másrészt pedig azért, mert házastársat csak kevesen hoztak távoli vidékről maguknak, így aztán a szomszédok előbb-utóbb rokonokká lettek.

⁷³ *Legendae sancti Stephani*, 420. 10. sor.

A szomszédoknak elővételi joguk volt a szomszédos birtokra, nekik éppúgy joguk volt arra, hogy a jószágvesztésre ítélt szomszédjuk földjét kiváltsák, mint a rokonoknak.⁷⁴ Ezt a baráti, atyafiságos viszonyt azonban azonnal felváltja egy másik, a valósághoz sokkal közelebb álló kép, mihelyst a konkrét ügyeket tárgyaló forrásokat vesszük a kezünkbe. A szomszédok zaklatásainak emlegetése formulaszámba ment, ezzel indokolták a királylyal⁷⁵ vagy egy másik nemessel lebonyolított cserét,⁷⁶ kolostor védelembe vételét.⁷⁷ Ami az egyiknek átok, az persze a másiknak lehet áldás is: a szomszédján hatalmaskodó személy mellett ott serénykedtek a más szomszédok közül kikerült segítők is.

A korai törvényekben választ kapunk arra is, mi segíthette elő a törvénytelen és erőszakos cselekedeteket – vagy legalábbis arra, hogy miről gondolták, hogy elősegíti azokat. Kálmán király Tarcalon meghozott, úgynevezett első törvénykönyve elé – ajánlásképpen Szerafin esztergomi érseknek – hosszú előszót írt egy Albericus nevű idegen származású klerikus. Az előljáró gondolatok tulajdonképpen hosszas indoklásai a műnek, különösképpen annak, hogy miért volt szükség a törvénykönyv megalkotására és miért nem volt elég Szent István törvényeinek betartatása. A szerző egyrészt részletesen kifejtette, hogyan működött a kora középkori törvényhozás: a meglevő törvények felülvizsgálata és kibővítése, ma úgy mondanánk, novellákkal történő kiegészítése. Van azonban egy számunkra érdekesebb gondolata is. Szerinte a Kálmán koráig tartó polgárháborúk (*civilia bella*) miatt kellett Tarcalon törvényhozó gyűlést tartani. Ennek következtében félt, hogy az atyai hagyományait nagyrészt elhagyó országban visszavonhatatlan egyenetlenség ver majd gyökeret.

Magyarországon Albericus tollából olvashatjuk először azt a később oly sokat emlegetett toposzt, amely mögött generációk élettapasztalatának minden keserve rejtett: ha meginog a királyi hatalom – ami mindig dinasztikus okból fakadt –, ha háború pusztítja az országot, megszűnik a rend. Ilyenkor az uralkodó feladata a béke helyreállítása. A megbomlott rend leglátványosabb jele a birtokok törvénytelen elfoglalása volt. Nem véletlen tehát, hogy a tarcali gyűlés határozatai között találunk egy olyan cikkelyt is, amely a birtokfoglalásokkal foglalkozik. Az 1298-as törvénytől kezdődően egészen az Albert király halálát követő zavaros idők dekrétumaiig megfigyelhetjük a törvények szövegében hatalmaskodások és belháború szoros kapcsolatát. Ezúttal sem egy később rögzült szóösszetételt, a zavaros időket (*tempora disturbiorum*) kell keresnünk a tarcali gyűlés határozatainak előszavában, ezt hiába is tennénk, hanem a jelenségeket: a belső rend megbomlását és a vele kéz a kézben járó magánerőszakot. Az uralkodó híveinek és az ellene fordulóknak a harca Magyarországon mindig hatalmaskodások sorozatát jelentette.⁷⁸ Aki számba akarja venni a magyar középkor összes zavaros idejét, nem feledkezhet

⁷⁴ Degré Alajos: A szomszédok öröklése és a szomszédi elővásárlási jog kialakulása. In: *Emlékkönyv Dr. viski Illés József ny. r. egyetemi tanár működésének negyvenedik évfordulójára*. Szerk. Eckhart Ferenc – Degré Alajos. Bp., 1942. 122–141.

⁷⁵ 1387. Tringli: Pest megye, 87.

⁷⁶ 1299. RP 302. sz. Általánosságban lásd *Tripartitum*, I. 71. 2. §.

⁷⁷ 1240. k. A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Imre et alii. Pest–Bp., 1871–1931. I. 4. sz. (3–4.)

⁷⁸ Tringli István: *Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541*. Bp., 2003. 12.

meg a Könyves Kálmánt megelőző évtizedekről sem.⁷⁹ Kálmán udvarában nemcsak az I. Gézáig tartó trónviszályok esztendeit számították ide, hanem László király uralkodásának éveit is. Salamon meg-megújuló kísérletei trónja visszaszerzésére újra meg újra belső bizonytalanságot, a béke megbomlását eredményezték.

*

A törvények elemzésének végére érve célszerű, hogy röviden összefoglaljuk az eddigieket. A magánerőszak alkalmazása a 11. században úgy áll előttünk, hogy abban lényegi változást szinte fél évezredig nem látunk. A birtokosoknak volt joguk ehhez, a segítők bárkik lehettek, a törvényekben azonban csak egy-egy elejtett szó utal erre. A jog szankcionálta a törvénytelen magánerőszakot, és a végső büntetés kirovása a király és a király által ki-nevezett bírák feladata volt. A törvények megvizsgált cikkelyeinek mindegyike a büntetéssel foglalkozott, a bennük leírt és a belőlük biztosan kikövetkeztethető eljárás ismert volt a késő középkori Magyarországon is. Idővel megváltoztak azonban a büntetések. A kezdeti, többféle jogi fogalmat egységes fogalom váltotta fel: a hatalmaskodásé. Változott a cselekményekkel foglalkozó eljárás rendje is. E változások nem vezettek egy végleges kialakult mozdulatlan rendszerhez: a kései középkorban is a hatalmaskodásokra vonatkozó eljárás alakult át a leggyakrabban.

⁷⁹ A Lászlóval szemben alkalmazott kritikára lásd Hadik: Bosszú, 198.